

Yayın Geliş Tarihi: 08.06.2020

Yayına Kabul Tarihi: 25.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Aslan, Taner. "Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 73-109.

Araştırma Makalesi

HAMİD PAŞA'NIN VAN VALİLİĞİ SIRASINDA ERMENİ MESELESİ (1883-1887)

(THE ARMENIAN QUESTION DURING HAMID PASHA'S
GOVERNORSHIP OF VAN (1883-1887))

Taner ASLAN*

Öz: 1883-1887 tarihleri arasında Van Valiliği yapan Hamid Paşa, Van'daki Ermeni komitelerinin eylemleriyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuş; bu tespitlerini Dâhiliye Nezareti ile paylaşarak, bunlarla ilgili olarak alınması gereken önlemlere dair görüşlerini içeren iki rapor sunmuştur. Hamid Paşa'nın Ermeni komitelerinin faaliyetlerini engellemesinden dolayı söz konusu komiteler, Dâhiliye Nezareti'ne onunla ilgili olarak asılsız ihbarlarda bulunmuşlar; bundan bir sonuç alamayınca da onun zehirlenerek öldürülmesine yol açmışlardır.

Bu çalışmada Van Valisi Hamid Paşa'nın Van'daki Ermeni örgütlerinin faaliyetlerine dair tespitleri ve önlemleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamid Paşa, Van Vilayeti, Ermeni, Komitacılık, Ermeni sorunu.

Abstract: Hamid Pasha, who served as Governor of Van between 1883 and 1887, made important observations about the actions of the Armenian committees in Van, and shared those findings with the Ministry of Interior and presented two reports with his views on the measures to be taken in relation to them. Due to Hamid Pasha hindering the activities of the

* ORCID: 0000-0002-8207-3224

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. taneraslan@aksaray.edu.tr

Armenian committees, these committees gave false reports to the Ministry of Interior regarding him, and when they did not get any results, they had him poisoned and killed. This study will discuss the findings and precautions of Governor of Van Hamid Pasha regarding the activities of Armenian organizations in Van.

Keywords: *Hamid Pasha, Province of Van, Armenian, Committees, Armenian question,*

GİRİŞ

1789 Fransız İhtilalinin Osmanlı Devleti'ndeki etnik kimliklerde ulus bilinçlenmesi oluşumuna ve gelişimine önemli etkisi olduğu vakidir. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması sonrasında, Ermeni toplumunda milliyetçilik hareketleri gelişme göstermiştir. Bu antlaşmayla Ermeni meselesi uluslararası diplomasinin konuları arasında yer almaya başlamıştır.¹ Söz konusu milliyetçilik akımı ile Osmanlı ülkesinde Amerikalı Protestanların misyonerlik faaliyetleri, Ermenileri ihtilal düşüncesine sevk eden hususlar arasındadır.²

Ermenilerde ulusal bilincin, Ermeni Milli Nizamnamesinin Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle başladığı ileri sürülebilir. Zira 18 Mart 1862 tarihinde Babıali tarafından onaylanan bu nizamname, Ermenileri devlet içinde çok daha güçlü bir mevkie getirdiği gibi, milli bilinçlerinin oluşumuna da katkı sağlamaktadır.³ Ayrıca farklı mezheplere bölünmüş olan Ermenileri bir çatı altında toplaması da nizamnameyi önemli kılan bir diğer özellik olarak ortaya çıkmaktadır.⁴

Esasında, Ermenilere söz konusu nizamnameden önce de muhtelif ayrıcalıklar verilmiştir. Kendilerine tanınmış olan ayrıcalıklara verdikleri olumlu karşılık onların *Millet-i Sadıka* şeklinde tavsif edilmelerine imkân tanımıştır.⁵ Ermenilere verilen imtiyazlar, onların belirli bir sosyal sorun yaşamasının

1 “Babiâli Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı ‘Ermenilerin’ emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder.” Bkz. Yunus Özger, “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 4*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 358. .

Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi isimli mufassal eserinde Ermeni sorununun birinci merhalesini Berlin Antlaşması'yla başlatmaktadır. Bu antlaşmaya yol açan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yine Ermeniler lehine bir maddenin yer aldığı görülmektedir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001): 28.

2 Mustafa Gül, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM*, Sayı: 8, (Yıl: 1997): 139; Yusuf Sarımay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*1, Sayı: 2, (Yıl: 2008 Yaz): 71.

3 Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri”, *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, 4, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008): 61-80, 61; Özlem Karasandık, “Ayrılkıçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

4 Osman Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, (Ankara: TTK, 2014): 5.

5 Abdurrahman Şeref bu konuda şu tespiti yapar: “Türklerle et - kemik misali hem halk hem menfaat hem nasip oldular. Bu itibarla Devletle - Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi.” Bkz. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010): 132.

önüne geçmiştir.⁶ Sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan hem Osmanlı ülkesinde hem de Avrupa ile mukayese edildiğinde, daha geniş haklara sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir.⁷ Dahası bu durumun Ermeni toplumunun kültürel ve kimlik unsurlarının muhafaza edilmesine de önemli katkı sunduğu ileri sürülebilir.⁸

1877-78 Osmanlı – Rus Harbi sonrası mevcut politik zeminin kendilerine önemli yardım sunduğunu düşünen Ermeni milliyetçileri⁹, örgütler kurarak Ermeniler arasında siyasal bilinç uyandırma gayreti içine girmişlerdir. Yaptıkları propagandist faaliyetler, Anadolu’da kurdukları yardım kuruluşu görünümü dernekler vasıtasıyla özellikle genç Ermenilerde milliyetçilik düşüncesine yaygınlık kazandırmıştır.¹⁰ Anadolu’da Ermenilerin meskûn olduğu şehirlerden ziyade, yoğun bir Ermeni nüfusa sahip olduğunu öne sürdükleri¹¹ Van Vilayeti Ermeni milliyetçilerinin önemli zihin ve eylem merkezlerinden biri olmuştur. Bu durum 3. Ordunun hazırlamış olduğu raporda da açıkça ortaya konulmuştur.¹²

Van’ın Ermenilerce ne denli önemli bir mevkide yer aldığı Amerikalı misyonerlerin ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Onlar Van’ı Ermenilerin kalbi şeklinde nitelendirmişlerdir.¹³ Van’ın bu öneminden olsa gerek Ermeni milliyetçi ruhanilerin de örgütsel faaliyet alanı olarak burayı tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin eski Ermeni Patriği Mığırdiç Khrimian Ermenileri örgütlemek ve burayı Ermeni ihtilal hareketinin merkezi yapmak maksadıyla Van’a yerleşmiştir.¹⁴

Van’ın Ermeni ihtilal örgütlerince merkez olarak seçilmesinden önce, burada Ermeni milliyetçileri yardım maksadıyla dernekler kurmuşlardır. İstanbul’da kurulan ilk Hayırseverler Cemiyeti’nden (Benevolent Union) 12 yıl sonra

6 Recep Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

7 Bu gerçeği birçok Avrupalı yazar ortaya koymaktadır. Bkz. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009): 35-36.

8 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010): 164.

9 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010): 124.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM): 2. Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA, Y.PRK.AZN.): 1/23.

12 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1, (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005): V.

13 Abidin Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt 2, Sayı: 2, (Yıl: 2013): 173.

14 Cevdet Küçük, “Van’daki Ermeni İşyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990): 137.

Berlin Antlaşması'ndan da 6 yıl önce, 1872 tarihinde, Van'da İttihat ve Halas (Birlik ve Kurtuluş ya da Kurtuluş Birliği)¹⁵ ; Berlin Antlaşması'nın tesiriyle 1878 tarihinde de “Siyah Haç” cemiyetlerini kurmuşlardır.¹⁶ Birkaç yıl içerisinde Van'da Ermeni örgütlerinin kurulup faaliyet göstermeleri Van'ın Ermeni örgütlerinin önemli bir merkezi olduğu savını güçlendirmektedir. Ayrıca Amerikan Yabancı Misyoner Komisyonu Kurulu'na (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bağlı misyonerler 1870 tarihinde Van'da bir şube açmışlardır. Bu şubenin başında Dr. George C. Raynolds bulunmuştur.¹⁷ Misyonerler, Van Ermenilerini bir dizi hayal mahsulü ifadelerle yanlarına çekmeye çalışmışlardır. İncil'de Ararat'ın geçtiğini ve Ermenilerin ilk başkentlerinin de Van olduğuna ikna etmeye çalıştıkları görülmektedir.¹⁸

Yukarıda anlatılan bu bağlamda çalışmada 1883-1887 tarihleri arasında Hamid Paşa'nın Van Vilayeti Valiliği görevindeyken Van'da Ermeni meselesi ele alınmıştır.

1- Hamid Paşa'nın Van Vilayeti Valiliğine Tayini

Hamid Paşa, Van'a Vali olarak atanmadan önce Urfa Mutasarrıflığı görevini deruhte etmekteydi. Van Valiliği görevinde bulunan Hasan Paşa sıhhatinin bozulması üzerine bu görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Sadaret, Bitlis Valisi Arif Paşa'yı¹⁹ Van'a vali olarak atamak istemiş ancak yaşlılığı ve hastalığından dolayı İstanbul'da kalmayı talep etmiştir. Sadrazamın onay vermesiyle İstanbul'da ikametine müsaade edilmiştir.²⁰

15 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976): 430; Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994): 11

16 Akçora, *Van ve Çevresinde*, 11

17 Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi,” 173.

Her ne kadar söz konusu tarihte kurulmuş olsa da Osmanlı makamları buna ruhsatı 1907 tarihinde vermiştir. Bkz. Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, 176

18 Necmettin Tozlu, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri,” *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 4.

19 Arif Paşa Yenişehirli olup, iki kez Bitlis Valiliği görevinde bulunmuştur. 1890-1892 yılları arasında da Halep Valiliği yapmıştır. Bkz. *Bitlis Salnameleri* (hazırlayan Eralp Yaşar Azap), (İstanbul: Betav, 2017): 13. Abdulhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *1908-2008 Jön-Türk Devrimi'nin 100. Yılı Uluslararası Kongre 28-30 Mayıs 2008* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010): 13.

20 BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 188/29-1, 2. Aktaran Taner Aslan, “Hamid Paşa'nın Van Valiliği.” *OTAM* 40, (Güz 2016): 208.

Van Vilayeti'nin önemine binaen Babialı buraya tayin edilecek valinin idarî hususiyet, beceri ve meziyetlerinin yanı sıra devlete olan sadakat ve güvenirliliğine oldukça büyük ehemmiyet vermiştir. Buraya Hakkârî Vilayeti Valisi Hilmi Paşa önerilmiş ise de hakkındaki olumsuz rapor üzerine bundan vazgeçilmiştir. O sıralar Urfa Mutasarrıflığı görevinde bulunan Hamid Paşa Van için uygun bulunmuş, Meclis-i Vükela kararıyla Rumeli Beylerbeyi rütbesiyle 24 Ekim 1883 tarihinde Van Valiliği görevine getirilmiştir.²¹ Hamid Paşa, Van'a vali olarak tayin edildiğinde 2 Mecidiye ve 2 Osmanî nişanına sahiptir.²² Şüphesiz bu nişanlar onun tercih edilmesi ve vali olarak tayin edilmesinin önünü açtığı söylenebilir.

2- Hamid Paşa'nın Van Vilayeti'nde Ermeni Meselesine Dair Görüşleri

Avrupa devletleri, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, siyasî ve iktisadî faktörlerin de tesiriyle, gücünü iyiden iyiye kaybetmeye başlaması üzerine Osmanlı tebaasından gayrimüslim azınlıkları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanma eğilimi içerisinde girmişlerdir. Avrupa devletlerinden teşvik ve himaye gören²³ Osmanlı gayrimüslimleri arasında milliyetçilik söylemleri giderek yerleşmeye başlamış, bundan mülhem başlatılan ihtilal hareketleri örgütlü bir hal alarak devletin önemli iç ve dış sorunu haline gelmiş/getirilmiştir. Ermeni milliyetçileri de, Avrupa devletlerinin teşvik ve himayeleriyle Osmanlı Devleti'nden ayrılan ya da muhtariyet elde eden Balkan uluslarına benzer bir duruma sahip olmak arzusuyla harekete geçmişlerdir.²⁴

Hamid Paşa'nın Van Vilayetine vali olarak tayin edilmeden önce Urfa Mutasarrıflığı görevindeyken ülkenin doğu vilayetlerinde Ermeni milliyetçileri ve ihtilalcilerinin faaliyetlerine dair malumat sahibi olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Ermeni nüfusunun diğer vilayetlere nazaran yoğun olduğu ve hatta genel olarak ülke genelinde önemli iç mesele haline gelmiş olan Ermeni meselesi onun en çok üzerinde durduğu mesele olmuştur. Vilayette Ermeni milliyetçilerinin faaliyetlerini iyi gözlemlemiş, buna dair bir rapor hazırlayarak Babialı'ya takdim etmiştir.

Önemli bir Ermeni nüfusu barındıran Van Vilayeti, gerek Batılı devletlerin gerekse onlardan teşvik gören Ermeni propagandist din adamları ve ihtilal

21 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 910/72332.

22 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 996/78686; 1303 *Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1303): 457.

23 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004): 22.

24 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.

örgütlerinin en dikkat çeken yeridir. Dolayısıyla Hamid Paşa, bölgede devlet aleyhine oluşan gizli ittifakları ve ihtilal faaliyetleri üzerine belli malumata sahiptir. Bu bilgiler ışığında vilayet üzerinde oynanan ve oynanması muhtemel olaylara yönelik çalışmalar yapmaktadır. 24 Kasım 1884 tarihinde bu hususa dair hazırladığı raporunda, Ermenilerde Ermeni devleti kurma hayalinin Avrupalı devletlerden alınan destek, gayret ve teşviklerle oluştuğunu belirtmektedir. Van'daki Ermeni ihtilal oluşumlarının arkasında Batılı devletlerin olduğuna dair hazırlamış olduğu tafsilatlı raporunu Babıali'ye göndermiş, Van'daki menfi gelişmelere dair Babıali'yi bilgilendirmiştir.²⁵ Ona göre Avrupa kamuoyu ve basını Ermeni meselesini uluslararası boyuta taşıma amacı gütmektedir. Van bölgesinde olan hadiseler, Avrupa basınında oldukça abartılı bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır.²⁶

Hamid Paşa'nın dikkat çekici tespitleri arasında, Ermenilerin Van Vilayetinde tahrif edilmiş nüfus istatistikleri hazırlayarak Avrupalı devletleri buna inandırma çabasında oldukları da yer almaktadır. Ermeni milliyetçileri ve ruhanilerin bu yolla, nüfusça yoğun olduklarını iddia ettikleri bölgenin Ermenilere ait olduğu tezini ortaya atarak Avrupalı devletlerden özerklik gibi idari yapılanmaları hakkında politik destek temin etmeyi planladıkları öne sürülebilir. Ermeni nüfusunu olduğundan yüksek göstermek için Kürtlerin aslında Ermeni olduğu iddiasının dahi ortaya atıldığı görülmektedir.²⁷ Hamid Paşa Ermenilerin Avrupalı devletler üzerinde oluşturacağı politik algının farkında olmuş, bu hususta Babıali'yi uyararak bilgilendirmiştir.

Hamid Paşa'nın raporu doğrultusunda Babıali, Van başta olmak üzere, tüm vilayetlere Ermeni ihtilalini önlemek için alınması gereken tedbirlere dair bir yazı göndermiştir. Söz konusu yazıda, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde halkı tahrik ederek ihtilale teşvik edenlerin, yasak yayın basan ve dağıtanların, kaçak silah getirenlerin, Ermenilerden yardım kastıyla para toplayanların ve ihtilal fikirlerini yayanların buldukları mahallerde gözaltına alınarak başka mahallere "tard ve tedib" edilmelerinin sağlanması yer almaktadır.²⁸

3- Van'da Ermeni-Kürt Sorunu

Hamid Paşa, Van'a vali olarak tayin edildikten sonra özellikle Kürt ve Ermeniler arasında yaşanan ve etnik temelli ayrışmaya dayanmayan adi vakalar

25 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30, 1.

26 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142/63; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55/106.

27 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30.

28 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398-64.

kapsamında değerlendirilecek asayiş problemlerinin çözümüne yönelik faaliyetlerde bulunarak sorunu izole etmeye çalışmıştır. Bölgenin huzurunun ve refahının tesis ve teminini yasal ve hukuki temelleri baz alarak sağlamıştır. Devletin adalet ve hoşgörü kültürü tezi bağlamında herkese eşit muamelede bulunmuştur.²⁹

Ermeni ve Kürt tebaa arasında bir denge kurmaya çalışmasına rağmen, Ermenilerin, aşiretlere ve Kürtlere dair birtakım ithamlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler, Kürtlerin köylerini basarak bazı Ermenileri öldürdüklerine, bazılarının da mal ve mülklerini gasp ettiklerine dair zabıta dairesine ihbarlarda bulunmuşlardır. İhbarları vilayetin asayişinin tesisi açısından önemseyen Vali, ihbar edilen yerlerde yaptırdığı incelemeler ve soruşturmalarda bu ihbarların asılsız olduğu sonucuna ulaşmıştır. Esasında bu şikâyetlerin, hem kendileri hem de hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak için şehre giderken Ermeni köyü yakınlarından geçen Kürtlerden kendilerine bir fenalık geleceği şeklindeki varsayımdan kaynaklandığı görülmektedir.³⁰

Ermeni milliyetçilerinin iddialarının aksine Hamid Paşa yasalar ve hukuk çerçevesinde hareket etmiş; hatta Kürtlerin Ermenileri incitici davranışlarından vazgeçmeleri hususunda telkinde bulunarak, sorunu iyi niyet çerçevesinde çözmeye çalışmıştır. Bölgenin asayişinin ve huzurunun sağlanmasına yönelik adımlar atmış, özellikle aşiretlerle kurduğu diyaloga dayanarak sorunların çözümünü ortak bir payda da halletmeye gayret etmiştir. Hatta bizzat kendisi bölgeyi gezmiş, sıcak münasebetler kurmuştur. Hamid Paşa, devletin bütün vatandaşlarına kanun önünde eşit haklar tanıması şeklinde bir yönetsel anlayışla Van Vilayetinde bir yönetim inşa etmeye çalışmış, tüm unsurlar arasında eşitlik anlayışını takip etmiştir. Özellikle Vali olarak bölgeyi bizzat gezmek suretiyle sorunları yerinde görme fırsatı yakalamış, bunların giderilmesi için her türlü çabayı göstermiştir.³¹

Zaman zaman vilayet dâhilinde istenmeyen hadiseler de vuku bulmuştur. Ermeni ve Kürt nüfus arasında meydana gelen bu tür hadiselerin adi vakalar olduğu incelemelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Van merkezinde bir Türk ve bir Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan bir olay ile Şadah Köyü'nde de bir Ermeni'nin öldürüldüğü adi vakalar meydana gelmiştir. Bu hadiseye bir Ermeni reisinin bir Kürt sergerdesini Erciş Kaymakamı'na şikâyeti yol açmıştır. Ayrıca aynı yerde bir Ermeni Papazının iki kızının Haydaranlı Hüseyin Ağa tarafından kaçırıldığı bilgisine rastlanmaktadır. Bunların organize olmayan münferit hadiselerden öteye gitmeyen adi vakalar olduğu

29 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.

30 BOA, Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9, 7.

31 BOA, Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9, 6.

anlaşılmaktadır. Ancak bu tür hadiselerin bölgedeki Ermeni ihtilalci örgütler tarafından kullanılarak bir takım eylemsel teşebbüslere malzeme yapıldığını da akıldan tutmak gerekir.³²

Osmanlı Devleti'nde özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının yaşadıkları yerlerde meydana gelen adi vakalar, Avrupa basınında, abartılarak Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlarına baskı ve zulüm yaptığı iftirası şeklinde yer almıştır. Bu tür haberler yanlış ve Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak maksadı taşımaktadır. *Levand Herald* gazetesi söz konusu hadiseyi abartılı bir şekilde sütunlarına taşımıştır. Gazetenin bu olayı araştırmadan özellikle vilayetten olay hakkında bilgi almadan olduğu gibi yayınlaması Avrupa basınına Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu açık bir biçimde yansıttığı görülmektedir. Van Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, gazetede çıkan haberlerin asılsız olduğu hususunda Nezareti bilgilendirmiştir. Aslında bu menfi faaliyetlerle Van Valisi Hamid Paşa'nın köşeye sıkıştırılmak istendiği ileri sürülebilir. Vali'nin bu hususta temkinli davranıp Nezarete bilgi vererek kendisine dair başlatılmak istenen linç kampanyasını bertaraf ettiği düşünülebilir. Yazıda hadiseye karışanların tevkif edilerek asayişin sağlandığı da belirtilmiştir.³³ Adı geçen gazeteye söz konusu yazının birkaç Müslim tarafından yazılması oldukça düşündürücüdür.

4- Hamid Paşa'nın Valiliği Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri

Hamid Paşa'nın valiliğinden önce başlayan Van'da Ermeni örgütlenmelerinin, onun valiliği sırasında da örgütlü şekilde devam ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Van'ı önemli bir merkez olarak gören Ermeni milliyetçileri, daha 1872 yılında İttihat ve Halas adıyla bir ihtilal örgütü vücuda getirmişlerdir. Bunu aynı yıl Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti ya da Kurtuluş Birliği Cemiyeti izlemiştir.³⁴ Bu ilk cemiyetlerin kuruluşundan yaklaşık 6 yıl sonra ise "Siyah Haç Cemiyeti" ya da diğer deyişle "KaraHaç" ve "Araratlı" örgütlerin³⁵ yanı sıra yardım amacıyla hayır cemiyetleri de kurulmuştur. Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya Cemiyetleri Anadolu'nun doğusunda faaliyetlerini

32 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1356/72.

33 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1368/36.

34 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976): 430; Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994): 11; Osman Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü*, (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1984): 58; Y. Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003): 256-257.(253-264).

35 Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, 11; Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007): XIII.

yürütmekteydiler. Bu cemiyetler, Ermenilerin Birleşik Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir.³⁶

Ermeni komiteleri, Van'da evvela Ermeni gençlerine milliyetçilik duygusunu aşılama, ardından ihtilale teşvik etmek amaçındadırlar.³⁷ Ermeni burjuvazisi de ruhban sınıfı da tıpkı komiteler gibi Van'da ihtilale yol açacak faaliyetler içinde oldukları, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Faaliyetlerini yasadışı belge olarak vasıflandırılan kitap, gazete, muhtelif evrak ve harita gibi daha ziyade basın yayın ile sürdürdükleri görülmektedir. Özellikle gençler arasında millet duygusu oluşturmak için eğitim öğretimi bu doğrultuda kullanmaktaydılar. Söz konusu faaliyetler şu başlıklar altında ele alınabilir.

Eğitim Öğretim ile Basın Faaliyetleri ve 'Evrak-ı Muzırna'

Ermenilerde milli bilincin uyanışında Ermenilerce kurulmuş olan eğitim, kültür ve yardımlaşma derneklerinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu bağlamda eğitim alanında örgütlenmeye başlamışlardır.³⁸ Ermeni çocuklarının eğitimlerini gerçekleştirmek amacıyla Islahat Fermanının sağlamış olduğu ayrıcalıklardan da istifade edilerek, Van başta olmak üzere Ermenilerin meskûn mahallerinde Ermeni okulları açılmıştır.³⁹ Van'da Ermeni okullarının açılmasına bazı Ermeni şirketleri ön ayak olmuşlardır. Araratyan, Arevelyan, Dobruca Sırac ve Killikyan şirketleri Van Vilayeti'nde Ermeni okulları açmışlardır. Bu okulların masraflarını da söz konusu şirketler üstlenmişlerdir.⁴⁰ İstanbul Ortaköy'de kurulan Araratyan Şirketi Darümuallimin adıyla Van'da bir okul inşa etmiştir. Bu okulun müdürlüğüne Mighirditch(Mıgırdıç) Portakalyan (1848-1921) getirilmiştir. Bu kişi daha önce gerek Van'da kilise seçimlerinden, gerekse menfi faaliyetlerinden dolayı Marsilya'ya kaçmış, burada *L'Armenia* adlı gazete çıkartmıştır. Bu gazete Osmanlı Devleti aleyhine yayın yapmaktadır.⁴¹ Portakalyan bu yolla Ermenilerde ihtilal fikirlerini

36 Küçük, "Van'daki Ermeni İsyancıları", 137.

37 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983): 256.Formun ÜstüFormun Altı

38 Feridun Eser, "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 4.

39 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

40 Çemişkezek'te şirketin açtığı mektep için varidatı bulunmadığından öğretmenlerin maaşlarını ve mektebin masraflarını karşılamak için iane yoluna gitmişler. Özellikle Ermenistan kralları olduğu iddia edilen kral fotoğrafları ve Ermeni şairlerinin fotoğraflarını satarak yardım topladıkları görülmektedir. Bu fotoğrafları fotoğrafçı Ohannes çoğaltmaktaydı. Bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/5, s. 3.

41 BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y. PRK. ASK), 37/35. Bu gazetenin yurda sokulması yasak olduğundan Portakalyan'ın gazeteyi farklı bir yöntemle yurda gizlice girdirdiği görülmektedir. Gazete parça parça edilerek, bir zarf içerisine konularak, mektup süsü verilerek birkaç defa yurda sokulmuştur. Gazetenin bu şekilde Arapkir'de murahhashane katibi Herbak, Surak ve Absayan Ohannes efendilere

yerleştirme teşebbüsüne burada da devam etmiştir.⁴² Van'a ihtilal fikirleri ihtiva eden mektuplar yollamaya devam etmiş, bu mektuplardan biri yapılan aramalarda Van'daki Hacikoğlu Arslanyan Gelos'un üzerinde çıkmıştır.⁴³

Bu okulun açılmasında Mıgırdiç Portakalyan'ın yanı sıra sabık Ermeni Patriği Van doğumlu Mıgırdiç Khrimian'ın da önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimler Van'da birlikte matbaa faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.⁴⁴ Portakalyan bu okula müdür atanmadan önce de Van'da başka bir Ermeni okulunda öğretmenlik yapmaktadır. Söz konusu okulun açılmasından 8 yıl önce Van'ın Kendirci Mahallesi'nde öğretmenlik yaparken Ermenice *Manzume-i Efkar* adıyla bir gazete çıkartmıştır.⁴⁵

Okulda Arslanyan adında bir öğretmen de görevlendirilmiştir, ancak bu okullarda görevlendirilen öğretmenlerin Ermeni cemiyetleriyle ilişkileri düşündürücüdür. Söz konusu kişinin de bu okulda görevlendirilmesini Khrimian sağlamıştır.⁴⁶ Khrimian'ın Van'daki bu faaliyetleri Hamid Paşa'nın dikkatinden kaçmamıştır. Onun Van'a özel olarak görevlendirildiğini düşünmüştür.⁴⁷ Bu okulların yasal zeminde kurulmuş olmasına rağmen eğitim öğretileri ve okul dışı faaliyetleri kuşku uyandırıcı niteliktedir. Öğrencilerin toplu olarak her Pazar bahçe içerisinde bulunan Dere Kilisesi'nde silah eğitimi aldıkları ihbarı emniyet güçlerini harekete geçirmiş ve yapılan incelemeler, kuşkuvarın doğruluğunu ortaya koymuştur.⁴⁸

Van Ermeni Okulu müdürü Portakalyan, Ermeni gençlerini etkileyici bir hitap gücüne sahiptir. Ermeni gençlerini ihtilalci karaktere göre yetiştirmektedir. Özellikle milliyetçilik üzerine yaptığı konuşmalar Ermeni gençleri üzerinde önemli tesir uyandırmaktaydı. Onun yetiştirdiği gençlerden dokuzu Van'da 1885 yılında Armenekan Cemiyetini kurmuştur.⁴⁹ Portakalyan, Van'da Ermeni faaliyetleri içinde en dikkat çeken isimlerin başında gelmektedir. Van'da

gönderilmiştir. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/5, 3; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.

42 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 129; Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (İstanbul: Der Yayınları, 2001): 16.

43 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1601/34.

44 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 85/73.

45 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77. Söz konusu gazetenin 7 Haziran 1293 tarihli 3480. nüshasında Osmanlı ordusuna yönelik menfi yazısı üzerine gazete İdare-i Örfiye Kanunu gereğince iki ay kapatılmıştır.

46 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

47 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77.

48 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

49 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 128.

bulunduğu sırada *Asya* adında bir gazete çıkartmıştır.⁵⁰ Aynı zamanda Avadis'te de ateşli yazılar yazmaktadır.⁵¹ Portakalyan hakkında, öğretmenlik yaparken Ermeni gençlerini ihtilalci karaktere göre yetiştirmek, yayınladığı ve yazdığı gazetelerde Osmanlı Devleti aleyhine beyanlarda bulunmak, Ermeni halkını isyana teşvik etmek iddiasıyla 'tard ve tedib' edilmek üzere yakalama kararı çıkartılmış, bunu haber alan Portakalyan arkadaşı Raçet Efendi ile birlikte İstanbul'a kaçmış, buradan da Marsilya'ya gitmiştir.⁵² Portakalyan'ın evinde ve çalıştığı okulda yapılan aramalarda yasak yayınlara rastlanılmıştır. Ayrıca kendisinin Marsilya'ya kaçışından sonra ihtilalci düşünceye göre yetiştirdiği gençlerin onun izinden yürüdükleri görülmektedir. Mıgırdiç Terlemezyan, Sahak ve ismi tespit edilemeyen iki arkadaşı bu doğrultuda öne çıkmaktadır. Portakalyan'ın öğrencilerinin Van'da yaptıkları hukuk dışı faaliyetlerden dolayı "tard ve tedib" edilmeleriyle Van'daki Ermeni meselesinin sona ereceği zehabında olduğu da düşündürücüdür. Bunu Van'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifre telgraftan öğrenmekteyiz.⁵³ Terlemezyan'ın evinde yapılan aramada Van Vilayeti'ne dair Ermenice bir haritaya rastlanılmıştır. Ermeni yer isimlerinin yazıldığı haritanın, Vanlı Natanyan Karabet isimli bir Ermeni aracılığıyla Erzurum Ermeni murahhasına gönderileceği bilgisine ulaşılmıştır.⁵⁴ Terlemezyan'ın sorgulanmasının ardından serbest bırakılmışsa da bir müddet sonra 20-22 Haziran 1886 tarihinde Van Ermeni Kilisesindeki seçimlerde⁵⁵ asayiş ihlal edici olaylara karıştığı görülmektedir. Terlemezyan bu olaydan sonra kaçmıştır.⁵⁶ Bu kilise seçimleri olayı aşağıda anlatılacaktır.

Hamid Paşa, Portakalyan'ın müdürlüğünü yaptığı Ermeni okulunun amacının dışına çıktığına, toplumu kin ve düşmanlığa sevk ettiğine, ruhsatsız faaliyet yürüttüğüne, öğretmenlerin diplomasız olduğuna; ayrıca ruhsatsız açılan Ermeni gazete ve matbaalarının da kapatılmasına dair bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir.⁵⁷

Ruhsatsız açılan okulda, diplomasız öğretmenlerde çalıştırılmaktadır. Okul, Maarif Meclisi'ne gönderdiği ders programına da riayet etmemektedir. Maarif Müdürlüğü'nün talep ettiği belgeleri de istenilen sürede gönderememiştir.

50 Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, 44.

51 Recep Karacakaya, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, (İstanbul, 2004): 188. (181-212).

52 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/44.

53 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/122 .

54 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/145.

55 BOA, Dahiliye Nezareti, Şifre (DH.ŞFR.), 130/104 .

56 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1354/94.

57 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77, 1, 2.

Hamid Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne hem Khrimian Efendi matbaası hem de okulun izinsiz ve yasal olmayan faaliyetlerini ihtiva eden bir rapor göndermiştir. Nezaret bu raporu inceledikten sonra, usulsüz faaliyet yürüten okulun kapatılması için Maarif Nezareti'ne bir yazı göndermiş, okulun müdürlüğünü yapan Portakalyan'ın ise Van'dan uzaklaştırılmasını istemiş, Khrimian Efendi'nin matbaasının hassas olmasından dolayı durum Sadaret'e arz edilmiştir (1885).⁵⁸

Yukarıda Ermenilerce açılan bazı şirketlerin Van başta olmak üzere doğu vilayetlerinde Ermeni çocuklarının eğitimini sağlamak amacıyla masrafları Ermeni şirketleri tarafından karşılanacak olan Ermeni okullarının açıldığından bahsedilmiştir. Bu şirketlerden, İstanbul'daki Aravliyan, Ararat ve Kelikyan şirketleri 1880 tarihinde "Miyacyal" adı altında birleşmişlerdir. Bu şirket aralarında Van'ın da olduğu dört merkezde Ermeni gençlerini eğitmek amacıyla okullar açmış, bu okullardan birinde öğretmenlik yapan Bedros Atamyan adındaki öğretmen propaganda faaliyeti sebebiyle gözaltına alınmış ve polis merkezinde sorgulanmıştır. Atamyan'ın sorgu evrakında ilginç detaylara rastlanılmaktadır. Kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Ermeni olduğunu belirten Atamyan, Ermeni okulunda Ermeni gençlerini ihtilale sevk eden bir takım milliyetçi propagandist eğitim verildiğinden, "ihtilal edelim, düşmanın boyunduruğu altından kurtulalım" gibi sözler sarf edildiğinden bahsetmektedir. Özellikle devlet memuriyetinde bulunan ve Ermeni komiteleriyle işbirliği içinde bulunduğunu ileri sürdüğü bazı Ermeni devlet memurlarının isimlerini de verir. Bunlar arasında Yozgat'ta telgraf memuru olan Simon Hekimyan adındaki Ermeni memur görevi itibarıyla dikkat çekicidir.⁵⁹

Atamyan, bu okulların söz konusu şirketler tarafından her yıl iki ya da üç defa denetlendiğinden bahsetmektedir. Bu bağlamda Van Ermeni Okulu öğretmenlerinden Markos Natanyan ve Mighirditch Sarviyan adındaki iki Ermeni'nin bölgedeki Ermeni okullarını dolaşarak telkinlerde bulduklarından söz etmektedir. Bu kişilerin Çemişkezek Ermeni Okulundaki öğretmenlerden, Ermeni gençlerinin millet duygusuna göre yetiştirilmelerini, Ermenistan sevdasını aşlamalarını, Ermenistan tarihini, eski Ermeni Krallarını anlatmalarını, Ermeniceyi iyi bir şekilde öğretmelerini, yanlarında Rusya'dan getirdiğini söylediği 'serbesti' adını verdikleri şarkıları öğrencilere ezberletmelerini; derslerde eski ve yeni mahallerin gösterildiği haritalarını, krallarının bulunduğu sikkelerini, Ermeni viranelerini çocuklara gösterilmesini istediklerinden bahsedilmektedir. Resmi müfredat yerine kendilerinin

58 Aslan, "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." (2016): 228-229.

59 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, s. 2.

hazırladığı müfredatı⁶⁰ göre eğitim vermelerine dair telkinlerde bulduklarını ifade eden Atamyany ayrıca “Eski Ermenistan” adındaki 600 sayfalık tarihi kitabın iki yüz elli kuruşa öğrencilere satıldığını öne sürmektedir.⁶¹

Atamyany, okulları denetlemeye gelen görevlilerin öğretmenlere ve öğrencilere gizli nutuklar irad ettiklerini, her meslek grubunun Ermeni millî davası için mücadele etmeleri gerektiğini vurguladıklarından bahsetmektedir. Gençlerin jimnastik ve silah talimi yapılmasına dair öğretmenlere telkinde buldukları iddiasına da yer vermektedir. Atamyany, okulları denetime gelenlerin öğretmenlere “Kan akmayınca bize kurtuluş yoktur” dediklerinden, ayrıca kurtuluşun sağlanmasının yolunun Rus Ortodoks Kilisesine bağlanmakla, Rusya’ya yaklaşmakla olacağına inandıklarına yer vermektedir.⁶² Atamyany’nın Ermeni okulundaki Ermeni gençlerine zararlı ihtilal fikirleri aşıladıklarını öne sürdüğü Markos Natanyany ve Mighirditch Sarviyan’ın Tiflis Ermeni Komitesine üye oldukları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁶³

Markos Natanyany, Ermeni okullarını teftişin yanı sıra bu okullara maddi destek sağlamak amacıyla Ermenilerden yardım paraları topladığı da görülmektedir. Natanyany, Terlemezyan ve Sarviyan ile Keşiş Garibo’nun da destek ve yardımıyla Van, Bitlis, Erzurum, Dersim ve Muş’ta Ermenilerden para topladıkları arşiv kayıtlarında yer almaktadır.⁶⁴ Söz konusu kişilerin Ermeni köylerini dolaşarak ‘Ermeni Yardım Biletleri’ adı altında Ermenilerden para topladıkları tespit edilmiştir. Söz konusu kişiler, ayrıca Ermenileri ihtilale teşvik etmelerinden, muzır neşriyat dağıtmalarından dolayı gözaltına alınarak sürgüne yollanmışlardır.⁶⁵

Hamid Paşa Ermeni komitelerinin Van’da ihtilal çıkartmak için yaptıkları faaliyetler arasında matbuatı dikkatle takip etmiştir. Hem Ermeni örgütlerinin bu bağlamdaki teşebbüslerini izleyen Paşa, buna dair hükümeti bilgilendirmek amacıyla bir yazı göndermiştir. Bu yazıda vilayetin aldığı tedbirlerin yanı sıra merkezi hükümetin alması gereken önlemlere dair önerilerde bulunmuştur. Ayrıca Hamid Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne Ermeni okullarında okutulmak üzere hazırlanmış olan menfî risale ve kitaplara da rastlanıldığına dair imzalı bir yazı

60 Örneğin Türkiye Coğrafyası yerine Ermenistan coğrafyasının öğretilmesi, eğitimde bazı şifreli kelimeler kullanmak suretiyle farklı eğitim müfredatının uygulanması gibi. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, s. 2.

61 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, 1.

62 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, 3.

63 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

64 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/105; BOA, Meclis-i vükela Mazbataları (MV.), 15/61.

65 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.

göndermiştir. Söz konusu yazıda özellikle bu muzır neşriyatların Tiflis'ten Ermeni komiteleri tarafından Ermeni okullarında okutulması için Van başta olmak üzere muhtelif vilayetlere gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bu yazı oldukça dikkat çekicidir. Yazıda Ermeni okullarının Ermeni ihtilal hareketi için kullanıldığı ortaya konulmakta ve bir an evvel buna karşı ciddi önlemlerin alınmasının gereğine değinilmektedir. Örneğin güvenlik güçlerinin Van Ermeni Okulunda yaptığı aramalardan birinde “Kızlar” isimli muzır risalenin Ermeni çocuklarının zihinlerinde ihtilal fikirleri aşlamak için gizlice okutulduğuna yer verilmektedir.⁶⁶ Ayrıca Van'ın Başkale Kasabası'nda Ermeni Okulu öğretmenlerinden Vanlı Edkar Efendi'nin (Debbağyan) okuttuğu Ermeni şarkılarının Ermeni gençlerini ihtilale teşvik eden muzır şarkılardan olduğu yapılan tahkikatlardan anlaşılmaktadır.⁶⁷ Ermeni komitelerinin Ermenistan teşkili için bastıkları ve dağıttıkları zararlı kitap, risale ve neşriyatların engellenmesi için geniş önlemler alınmıştır.⁶⁸ Ermeni okullarında öğretmenler Ermeni milliyetçiliği propagandası yapmak suretiyle gençleri tahrik ederek ihtilal çıkartmak için faaliyetlerde buldukları görülmektedir.⁶⁹

Ermeni komitelerinin Ermeni gençlerini ihtilale hazırlamak için kullandıkları en önemli kanıtlar arasında şüphesiz gazeteler önemli yere sahiptir. Gazetelerde çıkan kışkırtıcı yazılar Ermeni gençleri arasında heyecan uyandırmaktadır. Bununla ilgili faaliyetlere 1859 tarihinde başladığı ileri sürülebilir. Zira Van'da Yedi Kilise adıyla maruf Varank Manastırı'nda Khrimian'ın bir matbaa kurduğunu görüyoruz. Söz konusu matbaada *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı) adıyla bir gazete neşretmiştir.⁷⁰ Yedi Kilise Manastırı'nda yapılan aramalarda çok sayıda risale ele geçirildiği, bu risalelerin Ermeni halkında ihtilal fikirlerini yerleştirmek amacı taşıdığı görülmektedir.⁷¹ Bu bağlamda Yedi Kilise Manastırı'na yapılan baskınlarda Arzu-yı Vaspurakan adında muzır bir risale ele geçirilmiş, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Meclis-i Ruhaniye Reisi Karkin Servastiyan piskoposun muzır bir makalesi de yer almaktadır. Adı geçen piskoposun Ermeni komite üyeleriyle de iş birliği içinde olduğuna dair bilgi

66 BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (YPRK.DH.), 2/6.

67 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1424/32.

68 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.

69 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/18.

70 Erdal İltar, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996): 40; Richard G. Hovannisian, *Armenian Van/ Vaspurakan*, (Costa Mesa, CA/USA: Mazda Publishers, 2000): 136; Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, (Ekim 2001): 591.; Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, 44. Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğu bilgisini paylaşır. Bkz. Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırimyan.” *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1, (2007): 262.

71 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/57; BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 11 /76.

vilayetten Yaver-i Ekrem Dilaver Paşa'ya gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Söz konusu kişi Osmanlı Devleti aleyhine neşrettiği makaleden dolayı azledilmiş, İstanbul'a getirilerek sorgulanmış, devlet aleyhinde yayın yapmaktan dolayı tutuklanmasına karar verilmiştir. Alınan bu karar Patrikhane Meclis-i Ruhaniyesi Riyasetine de bildirilmiştir.⁷² Arşiv belgesinde söz konusu kişinin devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu dair bilgilere yer verilmektedir.

Söz konusu matbaada yapılan aramalarda çok sayıda zararlı kitap ve neşriyatla birlikte haritalar ele geçirilmiş, bunun üzerine adı geçen matbaada bu tür yasak yayınların basımının yapılmamasına dair uyarılarda bulunulmuş, ancak bu tür menfi faaliyetlerden geri durulmadığından dolayı matbaanın kapatılmasına karar verilmiş, bu faaliyetlerde bulunanlara da kanuni işlem uygulanmıştır. Muzır evrak ve kitapların basımının yapıldığı Yedi Kilise'ye gelerek bu kitapları ve neşriyatları toplamaya gelen güvenlik güçleri Rusyalı bir kişiyi de gözaltına almışlardır.⁷³

Ermeni komitelerinin Van'da ihtilal fikirleri aşılama için yasak yayın olarak tabir edilen matbu evrakları sıklıkla kullandıkları görülmektedir. Agop Kazancıyan adındaki Ermeni Rusçuk'ta ikamet eden Kirkor Tebyan adındaki bir Ermeni vasıtasıyla Van başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerine evrak-ı muzırralar gönderdiği yapılan tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır.⁷⁴ Rusçuk tüccar vekâleti Rusçuk Emniyet Müdüriyetine burada bazı gayr-i hukuki faaliyetler yapıldığını içeren bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Rusçuk'ta oturan Ermeni Kirkor Tebyan'a Agop Kazancıyan adındaki bir Ermeni komite üyesinden yasak yayınlar geldiği bu yayınların 5 Frank karşılığında yine "efkâr-ı fesadane" (sakıncalı düşünceler) olarak nitelendirilen - Natanyan ve Sayan Mighirditch'a gönderileceği bilgisine yer verilmiştir. Bu zararlı yayınları dağıtmak üzere Margos Natanyan'ın Van, Bitlis ve Muş taraflarına Mighirditch Sayan'ın ise Dersim, Erzurum ve Bayazıt'a gittiğine dair bilgi verilmiştir. Zaptiye Nezareti Rusçuk tüccar vekâletinden gelen bu yazıyı değerlendirmiş, söz konusu faaliyetlere dair bir yazı adı geçen vilayetlere gönderilerek, bu tür faaliyetlerde yer alanlar haklarında gerekli tahkikatın yapılarak, faaliyetlerinin önlenmesi istenmektedir.⁷⁵ Ayrıca Mighirditch Sayan'ın Van meclis aza seçimlerinde de birtakım usulsüzlüklerde bulunduğu görülmektedir.⁷⁶

72 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1641/99; BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1617/46.

73 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 98 /54.

74 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.

75 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), DHMKT, 1379/88

76 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/87.

Bunun yanı sıra Tiflis'te Ermenice olarak yazılan mektuplar, başta Van olmak üzere muhtelif vilayetlere gönderilmekteydi. Söz konusu mektupların Ermeni gençlerini ihtilale teşvik etmek için hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷ Bu mektupların yanı sıra Ermenice yazılmış muzır neşriyatlara da yapılan tahkikatlarda rastlanılmıştır. Örneğin Paris'te basılan, Van'da kitapçılık yapan Ohannes ve Haçik'in kütüphanelerinde *Lektör Anfanien* ve *Kont Stavrit* adındaki iki muzır kitap ele geçirilmiştir.⁷⁸

Ermeni komitelerinin Van'da ihtilal çıkarmak için asılsız haberler yaydıkları da görülmektedir. Örneğin Ermeni Kadimyan tarafından bir Ermeni gazetesindeki bir yazının Ermeniler arasında dolaştırıldığı, bu kişinin Van'a döneceği haberi yayılmak suretiyle Ermenilerin ihtilale teşvik edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹

Ermeni Ruhani ve Cismanilerin Yönlendirmeleri

Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde Ermeni din adamlarının Ermenileri milli hislere yönelttiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Van doğumlu olan ve bir dönem Ermeni patrikliği görevinde de bulunan Mighirditch Khrimian'ın Van'a gelmesi Hamid Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Zira onun gelmesini, Van Vilayeti'nde Ermeni meselesinin gelişmeye başladığı bir dönem bağlamında değerlendirilmelidir. Khrimian'ın Van'a gelişi Hamid Paşa'nın Van valiliğinden 4 ay önceye rastlamaktadır. Khrimian'ın, Ermenilerin yaşadığı yerleri dolaşması Vilayet yönetiminde kuşku uyandırmıştır. Arşiv kayıtlarında Van'ın Mahmudi Kazası'nın köylerini dolaştığı bilgisi yer almaktadır. Eski patriğin bölgeyi ziyareti Hakkâri Valisinin dikkatinden kaçmamış, Vali Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda, kilise harabelerini gezmek amacıyla bölgeye gelen eski patriğin, asıl niyetini gizlediği bilgisine yer vermektedir. Ayrıca yazıda Ermeniler ve Nasturiler arasında gerginlik çıkarabileceği iddiasında da bulunmaktadır.⁸⁰

Van Vilayeti dâhilinde bazı ruhanilerin devlet aleyhine sözler sarf ettiğine dair birtakım iddia ve ihbar üzerine harekete geçen güvenlik güçlerinin aralarında Hankiyan Ohannes'in, Mighirditch'in, Karabet Bitlisyan'ın, Terlemezyan Ohannes'in ve Paragamyan Ohannes'in, Kemişyan Karabet'in de bulunduğu din adamı ve cismanilerin, evlerinde ve görev yaptıkları mahallerde yaptıkları

77 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1347/74.

78 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y..PRK.UM.), 14/64.

79 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 126/21.

80 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1340/103.

aramalarda *evrak-ı muzırralara* rastlanıldığına dair bilgiye ulaşılmaktadır. Söz konusu kişilerin aramalar sonucunda elde edilen kitap, broşür ve mektuplara el konularak, incelenmek üzere Emniyet Müdürlüğüne götürülmüştür. Bunun yanı sıra senkronize olarak Van'ın köylerindeki kiliselerde de aramalar yapılmıştır. Zaptiye Süvarileri aramalarda elde edilen belgelere dair Ermeni din adamlarının sorgusuna müracaat etmiştir. Örneğin Tanil Rahibi ile Varank Manastırı Reisi Ruhaniyesi Terziyan yasal olmayan yayımlar buldurmak iddiasıyla Van'a götürülerek sorgulanmışlardır.⁸¹ Ruhbanlarla ilgili bu gelişmeler Van Ermeni murahhasını harekete geçirmiş, murahhas Ermeni cemaatinden yüzlerce imza toplayarak, heyet-i ruhaniye ve cismaniyelerin gözaltına alınmasının kanuna aykırı bir şekilde yapıldığını iddia ederek, Van Valisi Hamid Paşa'yı yüzden fazla imzayla Van Heyet-i Teftişiyesi'ne şikâyetle bulunmuştur.⁸²

Eski Ermeni Patriği Khrimian, Karabet Arslanyan ve Ardinyan adındaki murahhaslar ile hazırladığı beyannameleri Ermeni mahallerine attıklarına dair bilgiye ulaşmaktayız. Kilise kapılarına asılan yaftalarda ise “istikbalinizi düşünüyorsanız uyanınız istikbalinizi düşünseniz bu his her vakit esir kalırsınız” ifadesine rastlanılmıştır.⁸³ Bunun yanı sıra gizli imzalı varakalar dağıtıldığı da görülmektedir. Dördüncü Ordu Müşiri Nafiz Paşa'nın Seraskerlik Makamına gönderdiği 26 Kasım 1885 tarihli telgrafta Van'da “S K K” imzasıyla Ermenice mektuplar dağıtıldığından bahsedilmektedir. Bu mektupları yazanlar ve dağıtanlar hakkında yürütülen tahkikatlarda gözaltına alınanlar Van'dan sürgün edilmişlerdir.⁸⁴

Khrimian'ın Van'daki kilise seçimlerine müdahale ederek, ruhanileri kendi tekelinde toplayıp, nüfuz kurma peşinde olduğu anlaşılmaktadır. Kilise seçimlerine Hamid Paşa'nın güvenini kazanmış ve devlete bağlılığıyla bilinen Boğos Efendi'ye karşı girmiştir. Khrimian'ın, Boğos taraftarlarının seçimi kazanmaması için her türlü yola başvurduğu görülmektedir.⁸⁵ Seçimler esnasında kilisede kargaşalık çıkmış, arbedeyi önlemek amacıyla olay mahalline gelen güvenlik güçlerine de saldırıda bulunulmuştur. Hadiseyi çıkartanlar ve güvenlik güçlerine saldırıda bulunanlar gözaltına alınmışlar, olayların baş muharrikinin Mighirditch Terlemezyan ve arkadaşları olduğu anlaşılmış, ancak olaydan hemen sonra söz konusu kişi ile on arkadaşı ortadan kaybolmuştur. Mahkemeye sevk edilen 37 kişiden 26'sı beraat etmiş, 11 kişi

81 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Sadaret (Y.PRK.A.), 4/89.

82 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 3/73.

83 BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 30/6.

84 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1472/69; BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 29/105.

85 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1354/94.

ise 3 yıldan 5 yıla kadar hapisle cezalandırılmışlardır. Kaçan Terlemezyan ve on kişi de giyaben ömür boyu hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ancak vilayet, başka olayların çıkmasına mahal vermemek için seçimlerin sonuçlandırılmasını istemekteydi. Seçimler oldukça zorlu geçmiş, üç kilise haricinde seçimler tamamlanmıştır. Vilayet diğer üç kilisenin seçimlerinin yapılmasının oldukça önemli olduğundan olayların sonlandırılması için de bu seçimlerin bir an evvel yapılmasını lüzumlu görmüştür.⁸⁶ Bu hadiseden başka aralarında Karabet Natanyan, Avadis Pertevyan, Karakin Paçestçiyân'ın da bulunduğu komite üyeleri Ermeniler arasında ihtilal fikirleri yaymak iddiasıyla gözaltına alınmışlardır.⁸⁷

Khrimian'ın kardeşi Horno Karikin Bağışyan'ın komite üyeleriyle hareket ettiğine dair ihbar ve iddia üzerine güvenlik güçleri Bağışyan'ın evinde arama yapmış, arama sonunda evde komite üyelerinin isimlerinin yer aldığı bazı evrak ve mektuplar ele geçirilmiş, mektupta isimleri yer alanlar hakkında da tahkikat başlatılmıştır (1887).⁸⁸ Söz konusu hadisenin Khrimyan'ın kardeşi ile ilgili olması meselenin hassas olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁹ Karikin'le birlikte Rahip Arşin, Dibağyan, Hakkârî Murahhası Serob Efendilerin devlet aleyhinde yürüttükleri faaliyetlerden dolayı gözaltına alınarak, Van Mahkeme-i İstintakîyesi Müddei-i Umumiliği'nde ifadeleri alınmıştır.⁹⁰ Ayrıca Van Murahhasa Vekili Altçıyan'ın devlet aleyhine yazdığı layiha da tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır. Bir murahhas vekilinin de devlet aleyhindeki faaliyetlerin içerisinde olması düşündürücüdür.⁹¹

Daha önce menfi faaliyetleri sebebiyle Avrupa'ya kaçan ve bir müddet sonra yeniden Anadolu'ya dönen Ermeni Papaz Minas Çeraz'ın faaliyetleri de mercek altına alınmıştır. Minas yanına aldığı birçok Ermeni papazıyla birlikte Ermeni ayinini bahane ederek, doğu vilayetlerinin kasaba ve köylerini dolaşmak suretiyle ihtilal fikirleri aşıladığına dair ihbar alınmıştır. Oysa Minas'ın yurda döndükten sonra Van'ın Lim Adası'ndaki manastırda zorunlu ikamete mecbur tutulmasına rağmen burada kalmadığı görülmektedir. Bu bilgiyi Ermeni Patriği Avanis'in Van Vilayeti'ne göndermiş olduğu takrirden öğrenmekteyiz.⁹²

86 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1354/94.

87 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, 114; BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH.), 2/7.

88 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1476/11; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1470/87.

89 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1626/61.

90 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1523/107.

91 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1507/105.

92 BOA, Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL.), 5/310.

Başta Van olmak üzere Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Muş'ta papaz ve keşişler tanınmamak için tebdil-i kıyafetle dolaşarak Ermeni milliyetçiliği propagandası yaparak Ermenileri devlet aleyhine kışkırttıkları arşiv belgelerinde görülmektedir.⁹³ Yine Vanlı Ermeni rahiplerinden Boğos Nadanyan, "Ermenistan'da Gözyaşları" ve "Sefalet" ismiyle devlet aleyhine kaleme aldığı risaleden dolayı gözaltına alınarak sorgulanmak üzere Van'dan İstanbul'a gönderilmiştir.⁹⁴ Aynı zamanda Ermeni patrikliğinin ülkenin muhtelif yerlerine tayin ettiği din adamlarının Ermeni komiteleriyle işbirliği yaptıkları da tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır.⁹⁵ Bunu Vanlı Ariş Dökmekyan isimli rahibin faaliyetleri de doğrulamaktadır. Adı geçen rahip Hakkâri Vilayeti'nde bulunan Deyr Manastırı'nda görev yapmakla birlikte, buradan Van'la ilgisini kesmeyerek, manastırdan başka birçok mahalle gidip muzır evrak dağıtarak Ermenileri ihtilale teşvik etmekteydi. Rahibin evinde yapılan aramada Ermenilere muhtariyet verilmesine dair birtakım muzır neşriyatlara rastlanılmıştır. Bunun üzerine söz konusu rahip gözaltına alınarak mahkemeye sevk edilmiştir.⁹⁶

Diğer Faaliyetler

Hamid Paşa'nın Van ve havalisinde Ermeni komitelerinin devletin iç güvenliğini tehdit eden eylemlerine hukuk çerçevesinde engel olma gayreti içindeydi. Ayrıca Hamid Paşa, Van'da Ermeni komitelerinin "iktisab-ı istiklal" (bağımsızlık kazanma) amacıyla menfi faaliyetlerde bulduklarına dair hazırladığı raporu Emniyet-i Umumiye Nezareti'ne göndermiş, rapor doğrultusunda İstanbul'da bulunan Ermeni komite üyeleri evrak-ı muzırralar ile yakalanarak tutuklanmışlardır. Valinin Van'da birtakım örgütsel faaliyetler içerisinde bulunup da haklarında yakalama kararı çıkarılanların İstanbul'a ya da başka şehirlere kaçmalarına rağmen onlarla ilgili bilgileri resmi makamlarla paylaşarak, zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeni cemiyetlerinin menfi teşebbüslerinin engellenmesine çalışmıştır.⁹⁷

Paşa, Rusya'nın eski konsolosu Kamsaragan'la Van'da dini törenlerde kışkırtıcı konuşmalar yapmak suretiyle Ermenileri galeyana getirdiğine ayrıca Ermeniler ve Müslümanlar arasında kargaşa çıkması için fitne tohumları ektiğine dair Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Van Ermeni Okulu Müdürü

93 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132-123.

94 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1545/11.

95 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/106.

96 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1469/113.

97 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.), 6/52.

Portakalyan'ın 20 kadar öğrenciyi okul elbiseleriyle Rusya Konsolosluğunun önüne götürerek, öğrencilere yeni atanan Konsolos Vekili'ne övgü dolu sözler söylttirdiğine, Konsolos Vekili'nin kendisine gösterilen bu yoğun ilgiden dolayı Portakalyan'a Ermenileri Rusların himaye edeceğine dair bilgiyi yine Dâhiliye Nezareti ile paylaşmıştır.⁹⁸ Bunun yanı sıra söz konusu kişinin Rus ve İngiliz konsolos vekillerini taltif ederek onların desteklerini alma gayreti içinde olduğuna dair bilgileri de yine Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Konsolos vekillerinin de maddi ve manevi destekte bulunduğundan bahsetmiştir.⁹⁹

Van'ın köy ve kazalarındaki Ermeniler konsolosluklar önüne gelerek hep birlikte kışkırtıcı sözler sarf etmekteydiler. Söz konusu konsoloslara çok sayıda şikâyet mektupları da vermekteydiler. Bunların, asılsız ihbarlar ve tezviralardan başka bir şey olmadığı Konsoloslarla yapılan görüşmeler sonucu yapılan araştırmalarla anlaşılmaqla birlikte, bu tür asılsız ihbarların yapılmasının yabancıları müdahaleye davet ederek, bir menfaat devşirmek amacı taşıdığını akla getirmektedir.¹⁰⁰ Konsolosluklara verilen şikâyet mektuplarının aynı olması dikkat çekicidir. Bu şikâyet mektuplarının bir merkezden yazılarak Ermenilere verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı makamlarınca Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olmalarına rağmen konsoloslara giderek Osmanlı Devleti'ni şikâyet etmeleri gayr-ı hukuki bir durum olarak değerlendirilmiştir.¹⁰¹

Ermeni komiteleri, Ermenilerin sefil ve zulüm görmekte olduklarına dair Avrupa kamuoyunu yanıltmaya çalışmaktaydılar. Böylece Avrupalıların himayesini kazanarak, Bulgarlar gibi bir imtiyaz kazanmak düşüncesindeydiler.¹⁰² Yabancı devletlerin desteğini çekmek amacıyla onları hem kışkırtma hem de yalan ve düzmece haber ve bilgilerle yanılttıkları görülmektedir. Örneğin İngiltere'nin Van Konsolosluğu tercümanı olan Osmanlı vatandaşı Ermeni Nişan Efendi'nin kaçırıldığı haberi ile kışkırtma yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yapılan tahkikatta olayın asılsız olduğuna yer verilmektedir.¹⁰³ Söz konusu tercümanın kaçırıldığıının iddia edildiği dönemde Ermeni cemaati adına Rusya'ya giderek orada faaliyetlerde bulunduğu, yurda döndükten sonra ise hem kaçırılmadığının hem de Osmanlı

98 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52-2.

99 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9, 1, 2.

100 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 143/117.

101 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9, 5.

102 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.

103 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1506/ 57.

Devleti aleyhinde menfi teşebbüslerde bulunduğu yapılan tahkikatlarda ortaya çıkarıldığı görülmektedir.¹⁰⁴ Söz konusu tercümanın devlet aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı İngiltere'den Van Viskonsolos tercümanlığına bir İngiliz'in getirilmesi istenmektedir.¹⁰⁵ Aynı zamanda Londra'daki Ermeni komiteleri Vanlı Nişan Marafyan'a muzır evrak göndermiş, bu evraklarla birlikte söz konusu kişi gözaltına alınmıştır.¹⁰⁶

Bu tür yalan haberlere sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu tür eylemlerle Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeyi amaçlamaktaydılar. Tarun adındaki bir köyden Kerimhan Mustafa Bey adındaki bir eşkıya tarafından Ermeni kızlarının kaçırıldığına dair bir haberin yayıldığı hatta bunun Avrupa basınında dahi yer ettiği görülmektedir. Ancak Van Vilayeti dâhilinde böyle bir köyün olmadığı gibi adı geçen eşkıyanın yapılan sorgulamasında ve araştırmalarda bu tür bir eylemi yapmadığı anlaşılmaktadır. Belgede resmi makamlar, Tarun isminin Bitlis Vilayetinden sorulmasının uygun olacağı bilgisine yer vermektedir.¹⁰⁷

Rus konsolos vekili resmi makamlardan izin belgesi almadan Van'dan Bitlis, Kiğı, Palu ve Çarsacak kazalarında Ermeni ileri gelenleriyle görüşmeler yapması da dikkat çekicidir.¹⁰⁸ Van'ın Rus Konsolos Vekili Şerikof'un, Osmanlı Hükümeti aleyhinde faaliyet yürüten Ermeni komite üyeleriyle olan görüşmeleri üzerine değiştirilmesi talep edilmiştir.¹⁰⁹ Van'ın İngiliz konsolosunun da Erzurum'a giderek burada Ermeni murahhaslarla görüştüğü ve fikir alışverişinde bulunduğu görülmektedir.¹¹⁰

Vanlı Ermeni Murahhas Vekili Kirkor Altçıyan Efendi daha önce Muş Murahhaslığı yaptığı dönemde ihtilal fikirlerini yayma faaliyetleri içinde yer aldığı belgelerde yer almaktadır. Bununla birlikte Hama Rus Konsolosluğu Tercümanı Mihran'ın benzer faaliyetlerinden dolayı evinde yapılan aramada ele geçirilen evraklar arasında yer alan Ermenice bir raporun içeriğinden anlaşılmaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, söz konusu murahhasın örgütsel amaçlar taşıdığı anlaşılan rapordan dolayı cezalandırılmasının gereğine dair rapor hazırlamıştır.¹¹¹

104 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 135/51.

105 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1510/49.

106 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 14/98.

107 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 141/75.

108 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 127 /106 .

109 BOA, Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1476/8.

110 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 145/13.

111 BOA, Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1502/ 32.

Van merkezli Ermeni komite üyelerinin Van'a en yakın bölgelerden kaçak silah getirtmesi daha o dönemlerde Ermeni komitelerinin maksadını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Hamid Paşa'nın valiliği döneminde özellikle Tebriz üzerinden Van'a örgüt üyeleri vasıtasıyla kaçak yollardan silah getirildiği görülmektedir. Vanlı Ermenilerden Acemoğlu Mardurusi Tebriz'e ticaret yapmak amacıyla gitmiş, dönüşte ise yasak kitaplarla birlikte katır sırtında pamuk balyalarına gizlenmiş iki sandık silah getirmiştir. Bu dönemde bir Ermeni'nin iki sandık silahla birlikte Van'a gelmeye çalıştığı dikkat çekicidir. Aynı dönemde bölgenin Müslüman ahalisinin böyle bir silahlanma yoluna gittiğine dair arşivlerde herhangi bir kayıta rastlanmamaktadır.¹¹² Van rüsumat (vergi) memurları söz konusu kişinin aranmasında rastlanılan kaçak silah ve yasak yayınları gümrük tezkeresine kaydetmişlerdir. Mardurusi'nin evinde yapılan aramada da çok sayıda "evrak-ı muzırır"lara rastlandığı da polis kayıtlarında yer almaktadır.¹¹³ Ermeni komiteleri Batum'da yardım dernekleri kurarak, topladıkları yardımlarla silah temin ettikleri de görülmektedir.¹¹⁴ Aynı zamanda İran'da bulunan Ermeni komite üyeleri de İran üzerinden Van'a silah ve cephane gönderdikleri de yapılan tahkikatlar sonucu ortaya çıkartılmıştır.¹¹⁵

Nişan Acemoğlu adındaki Ermeni'de yine Tebriz'e gitmiş, buradan Tebriz'le Hoy arasında bulunan Salmas şehrinde dükkân açarak ticaretle uğraşmaya başlamış, ancak buradan Van'a kaçak silah ithal ettiği yapılan tahkikat neticesinde meydana çıkarılmıştır. Görüldüğü üzere bazı Ermeni komite üyelerinin özellikle Van'a yakın İran şehirlerine giderek buradan Van'a kaçak silah getirmekte oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu kişi sınırdan kaçak silah geçirirken rüsumat memurlarına para ve silah rüşvet teklif ettiği de gümrük memurlarının polisteki ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Ermeni komite üyelerinin Van'da Ermeni gençlerini ihtilale teşvik etmede kullandıkları yöntemlerden biri de paradır. Kirkor Tebtiyan'a gönderilen matbu evrakta bunu öğrenmekteyiz. Söz konusu evrakta Ermeni sakini olan mahallerde isyana karışan her bir Ermeni'ye beşer Frank para verildiği yer almaktaydı.¹¹⁷

112 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393/76, 1, 2; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrîrâtı (Y.PRK.UM.), 9/52.

113 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393/76, 2.

114 BOA, Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 11/41.

115 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 147 /76 .

116 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393/76, 3.

117 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1387/19.

5- Hamid Paşa'ya Ermeniler Tarafından Kurulan Komplu ve Ölümü

Van Vilayeti'nde Abraham Nazaryan adındaki Van'lı bir Ermeni'nin İstanbul Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinde verdiği ifade kapsamında, Van'da meydana gelen asayişsizliğin temelinde Ermeni örgütlerinin yer aldığı ve bir merkezden yönetilen örgütlerin maddi üstünlükleriyle iktisadi hayatı neredeyse kontrol altına aldıkları, bu yüzden Van'da önemli bir üstünlük sağladıkları öne sürülebilir.¹¹⁸ Bu Bağlamda Van'a vali tayin edilen Hamid Paşa, şehir üzerinde tahakküm kuran Ermeni mütegalibe ve ihtilal örgütlerinin tesirini kırmak ve bölgede asayiş sağlamaya için inzibati tedbirlere başvurma yolunu seçtiği söylenebilir. Paşa'nın, Ermeni örgütlerinin eylemsel faaliyetlerde bulunmalarının önüne geçmeye başlaması, Ermeni milliyetçilerinin tepkisini çekmiştir. Hamid Paşa'nın yanlı bir idari tasarrufta bulunduğunu iddia eden Ermeni milliyetçileri onu Babıali'ye şikâyet etmişlerdir. Asılsız iddialarla yasadışı faaliyetlerini engellemeye çalışan Valiyi bertaraf ederek, maksatlarına hâsıl olmak gayreti içinde olmuşlardır.

Ermeni milliyetçileri Hamid Paşa'nın tarafgirlik yaptığına dair bir iddianameyi Babıali'ye göndermişlerdir. Bu şikâyet mektubunun esası Kürt-Ermeni çekişmesinde Valinin Kürtlere taraf olduğuna yönelik iddiadan ibaretti. Babıali bu şikâyet üzerine Hamid Paşa'nın tarafgirlik suçlamalarını araştırmak üzere 4. Orduyu Hümayun Müşiri görevlendirilmiştir. Araştırma sonucuna göre Hamid Paşa'ya isnat edilen tarafgirlik suçlamasının görevinden alınmasına yeterli bir sebep oluşturmadığı anlaşılmıştır.¹¹⁹

Hamid Paşa, Ermeni komitelerinin Van Vilayetinde yaptıkları menfi faaliyetlerin farkındaydı. Onların vilayette güvenlik ve genel asayiş sorunu meydana getirebileceklerinden dolayı bunlara karşı birtakım tedbirler almıştır. Paşa, almış olduğu tedbirler nedeniyle Ermeni komitecilerinin hedefi durumuna gelmiştir. Komiteciler, Paşa'yı Van'dan uzaklaştırmak maksadıyla Dâhiliye Nezareti'ne şikâyette bulunmuşlardır. Bu şikâyet Paşanın bir müddet açığa alınmasına yol açmıştır. Paşa Ermeni komitecilerinin menfi faaliyetlerini içeren bir mektubu Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir.

Söz konusu mektupta; Tiflis'te gizliliği esas alan Ermeni Merkez Komitesinin Van'da bir şubesi bulunduğundan, bu şubeye üye olan İstanbullu Portakalyan ve İzmirli Arslanyan'ın Ermeni okulunda öğretmenlik yaparak, Ermeni gençlerine ihtilal düşüncesi aşıladığından bahsetmektedir. Birçok Ermeni gencinin bu komiteye üye olduklarına ve Müslümanları tehdit ettiklerine yer

118 BOA, Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y.MTV.), 39/73.

119 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 83/3595.

vermektedir. Zararlı fikirler yaymak suretiyle vilayetin huzuru ve güvenliği açısından son derece tehlike arz eden bu iki kişinin vilayetten gönderildiğine, bunlar adına faaliyette bulunan iki kişinin de yine Van'dan İstanbul'a sürüldüğüne değinmektedir. Mektupta bahsedilen konu ve sorun bir valinin devletin güvenliği ve mukadderatı açısından alması gereken en önemli tedbirlerdendir. Vali kanunlar çerçevesinde Van dolayısıyla devletin önemli bir iç ve dış güvenlik sorunu haline gelen Ermeni komitecilerinin eylemlerini engellemek için ciddi adımlar attığı sonucuna varılabilir.¹²⁰ Ermeni komitecileri Hamid Paşayı gözden düşüremeyince onu ortadan kaldırmak için komplo kurmuşlardır. Malta asıllı Belediye Eczacısı Luigi Damato vasıtasıyla, Hamid Paşa'nın zehirlendiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹²¹ Paşa kendisine yüksek dozda verilen ilaç sonucu kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir.¹²² Ermeni komitecilerinin Paşayı gözden düşüremeyince ona komplo kurarak ölümüne sebep oldukları anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Ermeni örgütlerinin Van'da 1895 tarihinde başlattıkları Van isyanından önce, Hamid Paşa'nın Van Valiliği sırasında faaliyetlerini yürüttükleri çalışmadan anlaşılmaktadır. Van'ın gerek stratejik gerekse Ermeni nüfusunun yoğunluğundan olsa gerek, Ermeni örgütleri ve ruhanileri Van'a özel önem vermekteydiler. Van'da bulunan ruhani ve cismanilerin burada ihtilal çıkarmak için birkaç kanalı kullanmaktaydılar. Ermeni okulları kurmak suretiyle Ermeni gençlerini amaçlarına hizmet eder duruma getirdikleri görülmektedir. Çocuklara okutulan edebi metinlerin, şarkıların kitapların ihtilale yönelik fikirler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Ermeni örgütlerinin Hamid Paşa'nın valiliği döneminde özellikle Van'a yakın Tiflis ve Tebriz'i evrak-ı muzırranın ve silah kaçakçılığının yapıldığı merkezler olarak seçtikleri ayrıca Rusçuk'unda özellikle evrak-ı muzırraların Anadolu'ya gönderildiği üs olarak kullanıldığı da çalışmadan tespit edilmektedir.

Dikkat çekici bir husus da Ermeni örgüt üyelerine, gayr-i hukuki faaliyetlerinin tespiti sonrasında verilen cezaların caydırıcı olmadığıdır. Genellikle örgütsel faaliyetlerde bulunanlar "tard ve tedib" ile sürgüne yollanmaktaydılar. Ancak bu uygulamanın Ermeni komite üyelerini vazgeçirmediği görülmektedir. Van'dan uzaklaştırılan üyelerinin sürgün cezasını çektikleri yerlerden

120 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9.

121 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratu (Y.PRK.UM.), 11/19, 2, 3; BOA, İdare Dahiliye (İ.DH.), 1067/83667, s. 1, 2.

122 Bilgi için bkz; Taner Aslan, "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." *OTAM* 40, (Güz 2016): 205-243.

kolaylıkla kaçabilmeleri, onların denetimlerinin sağlanamadığı izlenimini uyandırmaktadır.

Hamid Paşa valiliği döneminde Ermeni komite üyelerinin ihtilal düşüncelerini yayma faaliyetlerini çok iyi izlediği, onlarla yoğun mücadeleye giriştiği çalışmadan anlaşılmaktadır. Ermeni örgütlerinin söz konusu menfi faaliyetlerine dair hazırlamış olduğu raporu Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş, ayrıca zaman zaman da adı geçen Nezareti Van'daki gelişmelerle ilgili bilgilendirdiği görülmektedir. Ermeni örgütlerine yönelik yapılan faaliyetlerin de kanun çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir.

Paşanın zehirlenme süreci hayli ilginçtir. Ermeni örgütlerinin faaliyetlerini engelleyen yöneticilere karşı uyguladıkları gayr-ı insani teşebbüsler, bu örgütlerin amaçlarına ulaşmak için her yolu mubah gördüklerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL.), 5/310.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1340/103.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1356/72.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1368/36.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93.

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT.), 1386/60.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1472/69.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1476/8.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1502/32.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1641/99.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1617/46.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1507/105.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/74.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1354/94.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/105.

- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1424/32.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1469/113.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1476/11.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1506/57.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/106.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/49.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1545/11.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1601/34.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1470/87.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1523/107.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1626/61.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1379/88.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/123.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/18.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 135/51.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142/63.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 126/21.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127 /106 .
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/122 .
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/145.

- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/44.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/87.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 141/75.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 143/117.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 145/13.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 147 /76 .
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 130/104 .
- Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM): 2.
Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.
- Haritalar (HRT.h.), 2494.
- İdare Dahiliye (İ.DH.), 1067/8366.
- İrade Dahiliye (İ.DH.), 910/72332.
- İrade Dahiliye (İ.DH.), 996/78686.
- İrade-Meclis-i Mahsusa (İ.MMS.), 83/3595.
- Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 98/54.
- Meclis-i vükela Mazbataları (MV.), 15/61.
- Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9.
- Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.
- Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30.
- Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.
- Yıldız Perakende Askeri (Y. PRK. ASK), 37/35.

- Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 29/105.
- Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 30/6.
- Yıldız Perakende Dahiliye (YPRK.DH.), 2/6.
- Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzarı (PRK.DH.), 2/7.
- Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 11/41.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA, Y..PRK.AZN.), 1/23.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve MezâhibNezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve MezâhibNezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 3/73.
- Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55/106.
- Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A.), 4/89.
- Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.), 11/19, 2, 3.
- Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y.MTV.), 39/73.
- Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9.
- Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 188/29-1, 2.
- Yıldız Sarayı Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 14/98.
- Yıldız Sarayı Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.), 6/52.
- Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 11 /76.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/57.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/64.

Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 1, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004.

Salnameler

1303 *Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1303.

Bitlis Salnameleri. (hazırlayan Eralp Yaşar Azap), (İstanbul: Betav, 2017).

Telif-Tedkik Eserler ve Makaleler

Akçora, Ergünoç. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994).

Aslan, Taner. "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." *OTAM* 40, (Güz 2016): 205-243.

Ayverdi, Samiha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007.)

Cengiz, Halil Erdoğan. *İngiliz-Ermeni İttifakı*. (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.)

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 4, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını*. 2009.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra. yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz. (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.)

Eser, Feridun. "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri." *Yeni Türkiye*, Sayı 60, (Yıl 2014):1-11.

Gül, Mustafa. "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler." *OTAM*, Sayı: 8 (Yıl: 1997): 139-147.

- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.)
- Hovannisian, Richard G. *Armenian Van/ Vaspurakan* (California: Mazda Publishers, 2000).
- İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996).
- Kanar, Mehmet. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*. (İstanbul: Der Yayınları, 2001).
- Karabıyık, Osman. *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü*. (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1984).
- Karacakaya, Recep. “Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914).” *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, (İstanbul, 2004):181-212.
- Karasandık, Özlem. “Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.
- Kılıç, Remzi. “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri.” *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu* 4, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008): 61-80.
- Kırmızı, Abdulhamit. “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *1908-2008 Jön-Türk Devrimi’nin 100.Yılı Uluslararası Kongre 28-30 Mayıs 2008* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010).
- Kodaman, Bayram. “II. Abdülhamit ve Kürtler – Ermeniler.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010).
- Köksal, Osman. “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu.” *Tarihte Türkler ve Ermeniler* 9. ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, (Ankara: TTK, 2014).
- Küçük, Cevdet. “Van’daki Ermeni İsyancıları.” *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*. (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990).

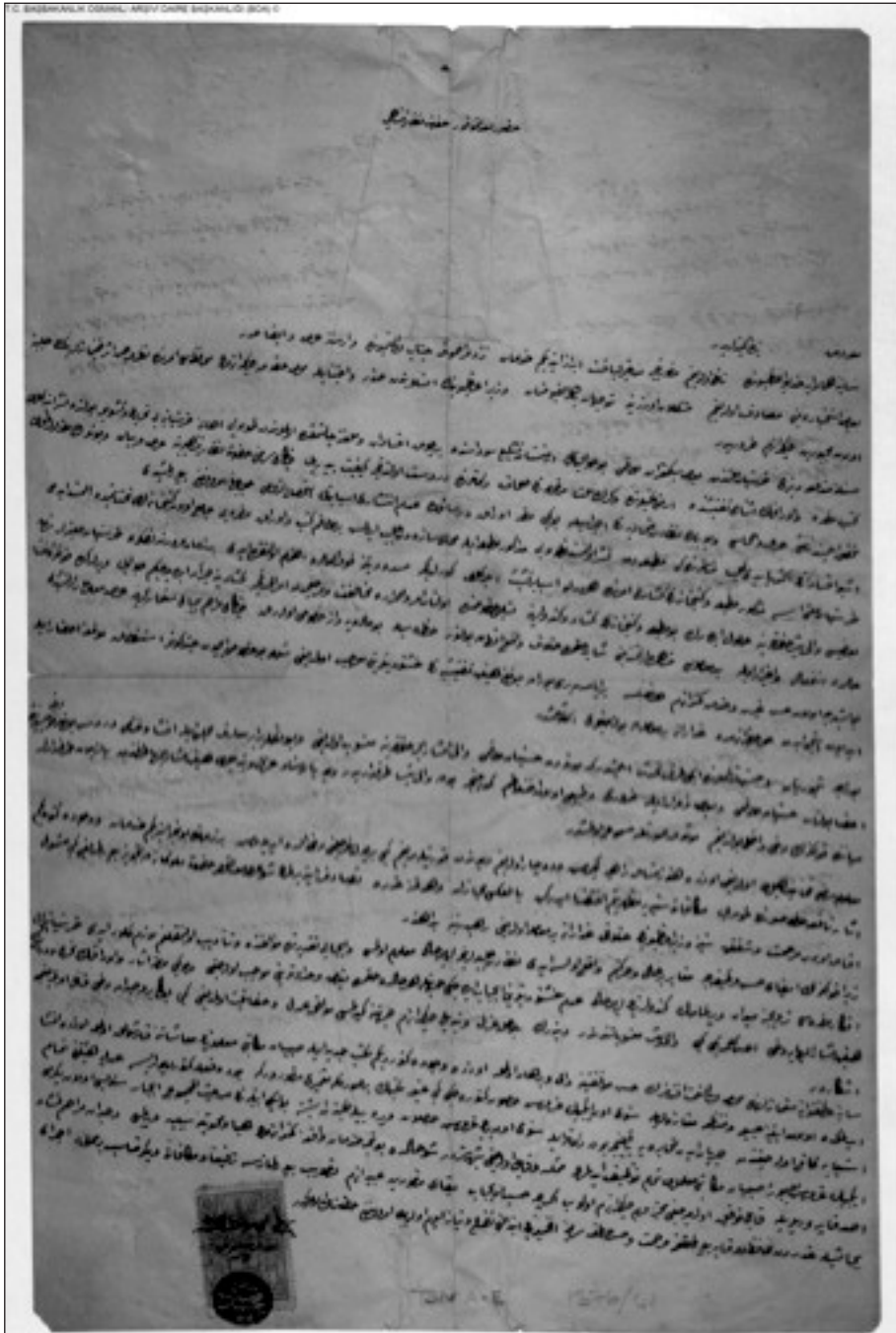
- Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001).
- Öğün, Tuncay. "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri." *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, (Ekim 2001): 590-606.
- Özger, Yunus. "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*4, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009: 355-374).
- Sarıncay, Yusuf. "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)." *Akademik Bakış*1, Sayı: 2, (Yıl: 2008 Yaz): 69-105.
- Sonyel, Salahi. *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009).
- Şehirli, Y. Atilla. "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler." *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003): 253-264.
- Temizer, Abidin. "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* 2, Sayı: 2, Yıl: 2013: 169-204.
- Tozlu, Necmettin. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri." *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 4.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976).
- Yavuz, Fikrettin, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırimyan." *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1, (2007).

۴

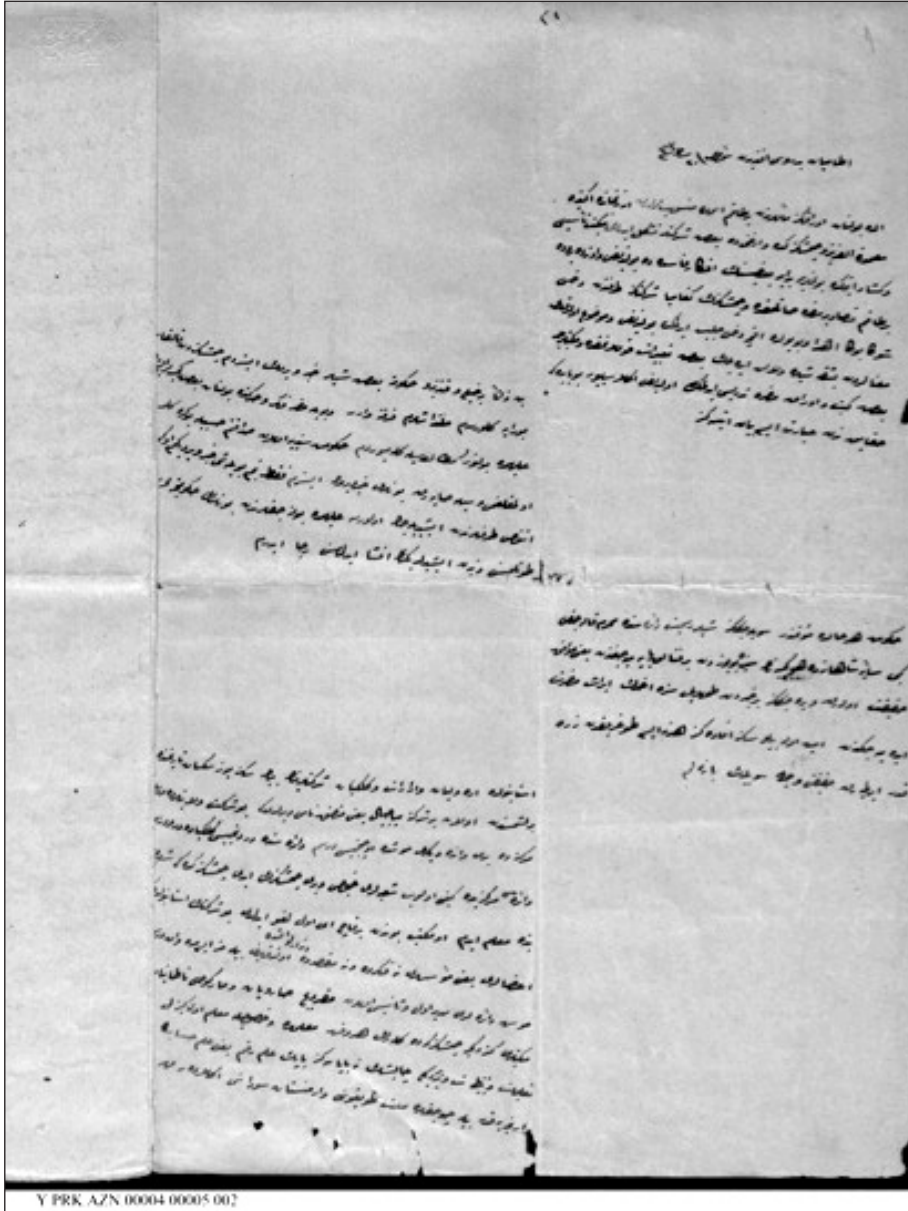
جناب صومعه و اقبال و شوکت و اجداد حضرت شریک میرزا بیکرند و صفی زاده و زمانه مصنفانه مکتبای میرزا
 عظیم قزاقی سوانه ادوار چو سیوه مجرود صدق سرفراز جناب خدای تعالی اولاد او زده واد ولایت هانرا
 میرزا قزاقی عمده کفراند توجیه و احسان بر ارباب موقع مروره داخلی و خارجی اجری مفسد نظری به بیان
 یردنی و مطرب مد نظر جناب مولانا زری و وجه صهاره و انضاط عامه و ساقی لایحه استکماله
 سایر اساتید شهبایرند نیم رسد حضرت مکتبای میرزا استفعال اسباب انیت و استراحتین حرف مساهی
 و اقدام قلمی باینده احباب آفرای شوق و صدور اروپا هر جا و پنجه امه و آسانه اخبار ایچیم امروزه ما صبیح
 حضرت خلق لایحه و کافه احواله فرجه عمده و موجب سعادت را برین اولاد ضای بیامه انضاط جناب
 موافق حلقه موقف کفران بارگاه جناب با العالیله همیشه یا و ترفع و انظافینه حضرت ولی نعمت العجز
 ابقای وجه شکر ای کده ببولده قول العالیله بدل مقود و حرف عبرت مقود ایچده هم کرم مواهف هانرا
 شریک و کیم کیم دست الهیت موافق ایچ جناب میرزا صبیح به نام تعلیمت حضور سونکونور حضرت خدیو قزاق
 عرصه و تقصیرت ماسر کسره و بالکر حالی استظوع ابله اشغال و امور سیاه به عامه احوال کیم برین
 تقصیرت کفایت اید بلجهت دجهره اولدینده استو عرصه مملو لایحه بالکر احوال مملکت و بونقطه به عامه
 حکم بیات حقده ک حیات جیدان من کلباید اولاد به کی تقصیرت اجرایه مفعوره

و انما اسما و دولتی و وظائف مرتبه مند اولاد معامولت بعد لایحه عرضی شعاعی مملو کتد رها موافق حساب
 اولاد بر ارمی طعم عالیشان حضرت مکتبای میرزا جو لایحه او زده بر عهده مند اولاد و با مخالفه سایر مقال اولاد

Şekil 1: Hamid Paşa'nın Layihasının İlk Sayfası Y. EE., 12/30

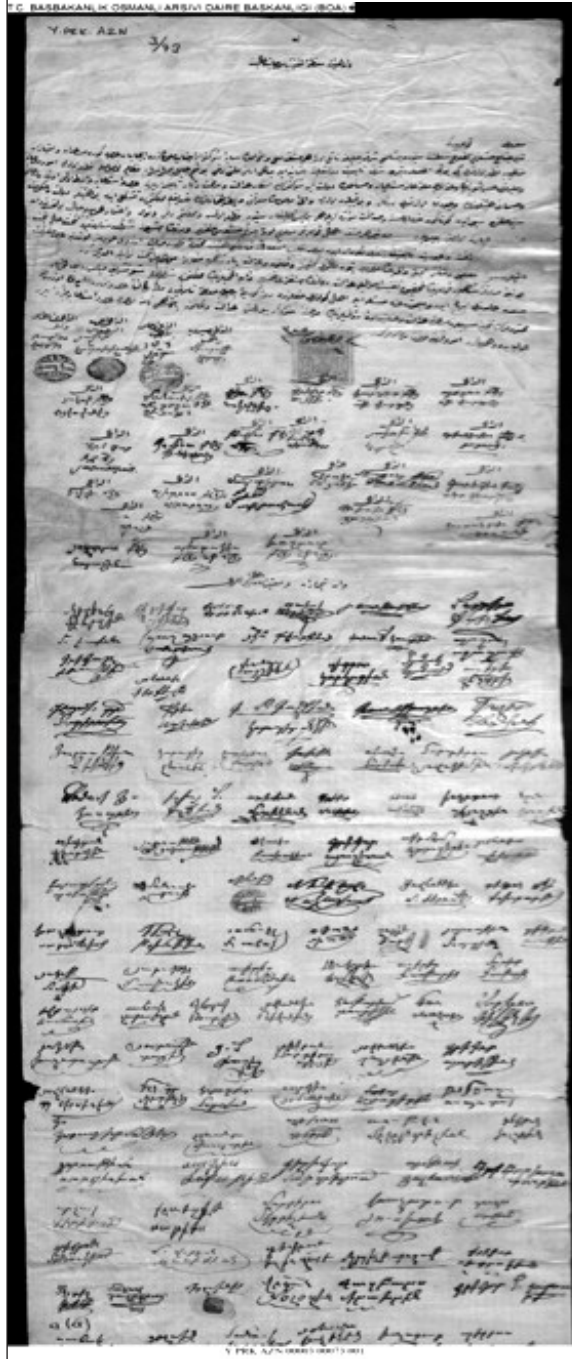
Şekil 2: Van Vilayetinde "Evrak-ı Muzır"ların Engellenmesine Dair Bir Belge

Y PRK AZN 00004 00005 002

Şekil 3: Muallim Bedros'un Sorgu Evraki

Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)

Şekil 4: Murahhas Altıncıyan'ın topladığı imzaları gösterir belge